

До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі

Досліджується динамічний розвиток язичницького звичаю людських жертвоприносин у східних слов'ян язичницької та ранньохристиянської епох. Автор торкнувся маловідомих сторінок історії духовного життя пізніх язичницьких громад кін. X ст. – сер. XIII ст., зокрема проаналізував жорстокі звичаї приношення дітей в жертву померлим жерцям та язичницьким богам.

Ключові слова: людські жертвоприношення, язичницькій культ, вірування, обряд, звичай.

Джерельна база дослідження архаїчної давньослов'янської культури останнім часом була істотно збільшена за рахунок новітніх археологічних досліджень. Зокрема, були відкриті великі городища – святилища на території сучасної Західної України, істотно збільшилася база досліджень язичницьких храмів і могильників.

Використання результатів останніх археологічних відкриттів дозволяють достовірно встановити деякі особливості східнослов'янського язичницького культу. Так, у вітчизняній науці дотепер не існує однозначної точки зору відносно наявності у наших предків язичницької епохи звичаю людських жертвоприносин. Деякі дослідники дотримуються думки, що наші предки в язичницький період взагалі не приносили людських жертв, поодинокі ж літописні повідомлення про приношення людей у жертву язичницьким богам були, нібито, запозиченням з інших джерел [5, с. 54; 8, с. 227].

Між тим, про людські жертвоприносини у східних слов'ян розповідають не лише вітчизняні літописи, але й іноземні автори. Крім того, сучасні археологи знаходять значну кількість залишків людей у східнослов'янських язичницьких святилищах. Таким чином, на нашу думку, більше відповідає дійсності точка зору тих дослідників, на думку яких звичай приношення людей у жертву язичницьким богам східних слов'ян був повсякденним явищем [14, с. 134].

Реконструкція походження, ідейної семантики та динамічного розвитку звичаю людських жертвоприносин у східних слов'ян-язичників є метою даної статті.

За археологічними даними, звичай людських жертвоприносин існував у давніх слов'ян ще задовго до виникнення інституту державності. Так, в праслов'янських святилищах I–V ст. н.е. археологи зафіксували залишки людей, вірогідно, принесених у жертву язичницьким богам. Їхні тіла були

розчленовані, що свідчить про те, що залишки належали нещасним жертвам, а не жерцям похованим на території святилища[7,с.84-101].

Приносили наші предки в жертву богам і дітей, ще у праслов'янську епоху. Так, у городищі Бабина гора із зарубинецьким культурним шаром знайдено масове поховання дитячих черепів без ритуального інвентарю. Городище перебувало в лісостеповій зоні, по сусідству з войовничими сарматськими племенами. Дослідники відзначають, що на Бабиній горі частокіл спалили сармати, тому що при дослідженні валів і ровів знайдені залізи черешкові кінцівки стріл – головна зброя сарматів першого ст. до н.е. – першого ст. н.е.[10,с.108-109].

Візантійський автор VI ст. Псевдо-Кесарій стверджує у своєму творі «Відповіді на питання», що древні слов'яни у важкі для них часи вбивали за спільною трапезою дітей, розбиваючи їх об каміння, подібно до мишей[13,с.254].

Таким чином, звичай людських жертвоприносин існував у східних слов'ян ще задовго до виникнення Київської Русі. Між тим, при розкопках більшості східнослов'янських язичницьких святилищ VI – першої половини X ст. археологи не знаходять залишків людей. Вірогідно, в другій половині першого тис. н.е. зменшилися зовнішні загрози для східнослов'янського суспільства і людські жертви стали приносити лише в поодиноких випадках.

Разом з тим, за даними письмових джерел, людей продовжували приносити у жертву й у другій половині першого тис. н.е. Так, Ібн-Даста – арабський мандрівник поч. X ст. повідомляє наступне: «Є в русів знахарі, з яких інші керують царями начебто вони їх начальники. Трапляється, що вони наказують принести жертву творцеві їхньому тим, чим вони побажають: жінками, чоловіками, кіньми. І якщо знахарі наказують, то не виконати їхнього наказу ніяк не можна»[11,с.398]. Повідомлення Ібн-Даста підтверджує невідомий середньоазіатський автор IX ст.: «Велику владу в русів мали волхви, які користувалися правом ритуального вбивства чоловіків і жінок»[17,с.29].

Цікаві дані містяться в новгородській билині «Садко». Відповідно до цього джерела головний герой – новгородський купець Садко зі своєю дружиною під час морського походу потрапив у шторм. Щоб не загинули всі учасники походу, новгородці вирішили за допомогою жереба вибрати одного зі свого числа в жертву морському цареві. Жереби відповідно до джерела становили собою дерев'яні дощечки з іменами учасників походу. Для виготовлення жеребів згідно билини використовували вербу, дуб і липу[4,с.462-465].

Вірогідно, повною мірою звичай приношення у жертву людей язичницьким богам відродився після впровадження князем Володимиром державного культу головних східнослов'янських дружинних богів. Натяк на той факт, при Володимирі звичай приношення людських жертв язичницьким богам прийняв регулярний характер має місце вже на початку опису релігійної реформи – «И нача кн(я)жити Володимерь в Києве единь, и постави кумирь на холмъ внъ двора теремнаго: Перуна древяна, а глава ему серебряна, а усь золоть, и Хорса, и Дажеб(о)га, и Стрибога, и Семарьгла, и Мокошь. И жряху имъ, наричюще а богы, и привожаху сыны своа и дщери и жряху бесом, и оскверняху землю требами своими. И осквернися кровьми земля Руская и холмъ тот»[12,с.56].

Дане повідомлення знаходить підтвердження й надалі в тексті «Повісті временних літ» – «Иде Володимиръ на Ятвягы, и побѣдъ Ятвягы, и взя землю их. И прииде Киеву, и творяще требу кумиромъ с людьми своими. И рѣша старци и боляре: «мещем жребьи на отрока и дѣвицю; на него же падеть, того зарѣжемъ богомъ». И бѣшет Варягъ единъ, и бѣ дворъ его, идеже естъ церкви святяя Богородица, юже созда Володимиръ. Бѣ же Варягъ той пришелъ из Грекъ, и держаше втайнѣ вѣру крестиянську; и бѣ у него сынъ красенъ тѣломъ и душею, и на сего паде жребии по зависти дияволь. И рѣша пришедше послании к нему, яко «паде жребии на сынъ твои, понеже бо изволиша его бозъ наши себѣ, да створимъ требу богомъ». И рече Варягъ: «не суть бо бози, нѣ древо; днесъ естъ, а утро изъгниеть; не ядят бо бози, ни пиють, ни молвят, а сами дѣлани суть. Не дам сына своего бѣсомъ». Они же, шедше, повѣдаша людемъ; абие же онъ народ, взявше оружье, поидоша на нь и обоидоша дворъ около его. Оному же стоящу на сѣнхъ съ сыномъ своимъ, и рѣша ему: «вдаи сына своего, да вдамы богомъ». Он же рече: «аще суть бозъ, то пошлют единаго бога и поимуть сынъ мои; а вы чему перетеребуете имъ. И абие онъ народъ кликнуша велиимъ гласомъ, и подѣськоша сѣни под нима, и тако побиха я. И бяху бо тогда челоуѣци невѣгласи и погани»[12,с.57].

Дане джерело прямо вказує на той факт, що після впровадження Володимиром язичницької реформи людські жертвоприносини стали повсякденним явищем, незвичайним показався авторам літопису лише факт відмови додержуватися вказівок служителів язичницького культу.

В тексті «Житія Федора й Іоанна» за списком Троїте-Сергієвої Лаври мають місце відомості, яких немає в «Повісті временних літ». Відповідно до даного джерела, варяг Федір не таємно сповідав християнську віру, як повідомляє літопис, а відкрито й при цьому «вопіяль противу многобож-я». За це «идолопоклонники ненавидели его, а жрецы искали случая отомстить ему, не подвергая опасности свою честь»[6,с.44].

В «Житті Федора й Іоанна» міститься й опис закінчення трагедії. Відповідно до даного джерела, варяга Федора вбили кияни, нацьковані жерцями, а Іоанн був принесений у жертву Перунові: «Святый Феодор первый пал под ударами, святый Иоаннъ своею кровью обрызгал мерзкий истукан Перуна»[6,с.45].

Літопис В.Татищева, подає дані, які значно доповнюють відомості «Повісті временних літ» і «Житія Федора й Іоанна». Вочевидь, автор використовував джерела, які не дійшли до нашого часу. Згідно з Татищевським літописом, кривавий епізод за участю варягів Федора й Іоанна був лише заключною частиною жертвоприносин на честь перемоги Володимира над ятвягами. Перед цим, відповідно до даного джерела в жертву була принесена безліч худоби й полонених[18,с.46].

Про приношення в жертву полонених східними слов'янами повідомляє й візантійський автор Лев Діакон. Згідно його «Історії» руси під керівництвом Святослава – батька Володимира після однієї із кривавих битв із візантійцями – «вийшли на рівнину й почали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали багато багать і спалили заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок. Зробивши цю криваву жертву, вони задушили грудних дітей і півнів і втопили їх у водах Істра»[9,с.28].

Повідомлення автора «Повісті временних літ» і деяких інших писемних джерелах підтверджуються даними археології. При розкопках

Київського святилища навколо культового споруди були знайдені залишки ритуальних кострищ із перепаленими й обгорілими кістками людей, а також амулети й предмети язичницького богослужіння. На думку дослідників виявлені недалеко від капища зазначені кострища є, мабуть, залишками жертвоприносин [3, с.52].

В цілому ж можливо дійти висновку, що після приходу до влади Володимира й здійснення їм язичницької реформи в результаті якої князь і його оточення зайняли вищі щаблі жрецької ієрархії, людські жертвоприносини прийняли регулярний характер.

Найбільшого розвитку звичай людських жертвоприносин досяг у пізніх язичницьких громадах в епоху християнізації Русі. За даними археології, наприкінці X ст. на окраїнах східнослов'янських земель виникли великі громади тих, хто не бажав приймати християнство. Вцілілі язичники жили в сурових умовах. Вони мешкали на кам'янистих, не родючих землях та вели нескінченні війни з сусідами християнами. Можливе, що саме це стало причиною того, що язичницький культ у пізніх язичницьких громадах став значно жорстокішим ніж у язичницьких громадах дохристиянської епохи.

Так, у пізніх городищах – святилищах археологи зафіксували звичай, вбивати дітей під час поховання чоловіків літнього віку (60-70 років). У городищі – святилищі Богіт Збруцького культового центра, наприклад, при розчищенні вісьмох поглиблень, заповнених дрібними каменями, знайдені кістки тварин, вугілля й дрібні уламки посуду X–XIII ст. У поглибленнях 4 і 8, розташованих у північній і південній частинах споруди, виявлені поховання чоловіків у віці близько 60 років. Крім того, у поглибленні 8 на захід від поховання дорослої людини, вище серед каменів лежали, кістки дітей у віці близько 2 років. Друге таке дитяче поховання виявлене на глибині 2 м. серед каменів. Судячи з кераміки, поховання були зроблені у XII ст. [16, с.91-92].

Людьми похилого віку, тіла яких поховані в пізніх східнослов'янських язичницьких святилищах не були дружинники – воїни. По-перше, у ранньосередньовічній Русі воїни рідко доживали до віку 60 років. По-друге, кістяки даних чоловіків не мають ніяких слідів насильницьких ушкоджень (не загнули в боях). По-третє, у даних похованнях немає супровідного матеріалу, характерного для дружинних поховань (зброї, ладейних заклепок і т.п.).

У похованнях так званих дружинних могильників Гнездово, Петрово, Тиміряєво, Шестовиць, некрополів древнього Києва, Ладоги, Чернігова дослідники досить часто разом із трупами воїнів – дружинників фіксують залишки молодих жінок. Звичай ховати маленьких дітей з залишками воїнів – дружинників у даних могильниках не був зафіксований [1, с.71]. Таким чином, і в східнослов'янських городищах святилищах кін. X – сер. XIII ст. швидше за все з маленькими дітьми (як основою майбутнього відродження) ховали служителів язичницького культу, які обслуговують святилища.

Цікаво, що поблизу подібних поховань літніх чоловіків у східнослов'янських городищах – святилищах дохристиянської епохи залишків дітей зафіксовано не було. Прикладом щодо цього може слугувати поховання в язичницькому храмі села Зелена Липа Хотинського району Чернівецької області. У центрі язичницького храму було знайдене поховання середини X ст. чоловіка 50-60 років. Кістяк лежав витягнутий

на спині, зі складеними на грудях руками, і був орієнтований головою на захід. Біля кістяка знайдені уламки посуду середини X ст. Залишків дітей поблизу поховання дослідники не зафіксували [19, с.174]. Можливо, що даний звичай став результатом посилення жорсткості язичницького культу після хвилі християнізації на східнослов'янських землях на початку другого тис. н.е.

Є підстави припускати, що у пізніх східнослов'янських городищах – святилищах дітей також приносили у жертву язичеським богам. У свідомості наших предків даної епохи, імовірно, діти були одним із символів відродження й приносилися в жертву божествам – Роду й рожа-ницям – уособленням померлих предків і родючості землі. Так, згідно з даними археології жертвоприносини дітей відбувалися в одному з капищ святилища Звенигород. Знайдено кістки понад 30 розчленованих дитячих кістяків, складені в ями з супроводжуваним матеріалом [15, с.155].

Гіпотеза І.Русановою та Б.Тимощука про те, що в даному язичеському капищі приносили в жертву дітей первістків не витримуює ніякої критики [15, с.155]. Громади селян, які обслуговували інтереси Збруцького культового центра не змогли б існувати, якби трималися даного звичаю.

Східні слов'яни – язичники даної епохи вели нескінченні війни як із дружинами східнослов'янських князів і православним духівництвом, так і польськими королями, що також активно насаджують християнство. Язичники не тільки оборонялися, але й самі робили набіги на землі християн, убиваючи чоловіків та захоплюючи у полон жінок з дітьми. Швидше за все, із числа цих дітей і вибиралися жертви язичницьким богам.

Християнські автори – сучасники пізніх східнослов'янських городищ-святилищ добре знали про жертвоприносини дітей і згадували про них у своїх проповідях. Так, Кирило Турівський у своїй проповіді «На Фоміну неділю» писав: «Отселе бо не приемлеть ад треби, заколаемых отцы младенець, на смерть почесты преста бо идолослужение и пагубное бесовское насилие» [2, с.238].

Таким чином, у східних слов'ян, як і у більшості інших індоєвропейських народів існував страшний звичай приношення в жертву людей язичницьким богам. Він існував повною мірою ще задовго до виникнення Київської Русі, але із розкладом родових відносин в другій половині першого тис. н.е. суттєво втратив популярність в народному середовищі. Новий імпульс своєму розвитку звичай людських жертвоприносин отримав в середовищі воїнів – дружинників, особливо після язичницької реформи князя Володимира. В епоху християнізації Київської Русі людей в жертву язичницьким продовжували ще деякий час приносити в пізніх язичницьких громадах.

Список використаних джерел

1. Алешковский М.Х. Курганы русских дружинников XI-XII веков. // СА. – 1960. – №1. – С.70-91.
2. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – 386с.
3. Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – 103с.
4. Былины. – М.: Современник, 1989. – 560с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. –Т.1.– 648с.

6. Житие Федора и Иоанна по списку Троицево-Сергиевой Лавры // Жития святых в 2-х томах. – СПб., 1915. – Т.2. – С.44-46.
7. Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святители восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С.84-101.
8. Кузьмин А.К. Крещение Руси – М.: Алгоритм, 2004. – 416с.
9. Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – 239с.
10. Максимова Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наука, 1982. – 367с.
11. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – XI ст. // Древнерусская держава и ее международное значение – М., 1965. – С.391-419.
12. Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 239с.
13. Псевдо-Кесарий. Ответы на вопросы // Свод древнейших письменных известий о славянах. М.: Наука, 1991. – Т.1. – С.251-264.
14. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Наука, 1988. – 416с.
15. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Во времена Збручского идола. // В.И.-1990. – №8. – С.153-157.
16. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Збручское святилище (предварительное сообщение) // С.А.-1986. – №4. – С.90-100.
17. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М.: Наука, 1964. – 240с.
18. Татищев В. Н. История Российская. В 3-ох томах М.: АСТ, 2003. – Т.2. – 735с.
19. Тимощук Б.А. Русанова И.П. Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута // С.А. – 1983. – №4. – С.161-174.
20. Фантух А.Ю. Будівельні жертви як залишки язичницьких вірувань населення Буковини XII-XIII ст. // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих учених. Київ: Видавництво Національного університету Києво-Могилянська академія, 1996. – С.211-213

Козлов М.Н. К проблеме человеческих жертвоприношений в языческой Руси.

Исследуется динамическое развитие языческого обычая человеческих жертвоприношений у восточных славян языческой и раннехристианской эпох. Автор затронул малоизвестные страницы истории духовной жизни поздних языческих общин кон. X ст. – сер. XIII ст., в частности проанализировал жестокий обычай принесения детей в жертву умершим жрецам и языческим богам.

Ключевые слова: человеческие жертвоприношения, языческой культ, верование, обряд, обычай.

Kozlov, M.M. To a problem of human sacrifices in pagan Russia

Dynamic development of pagan custom of human sacrifices in east Slavs of pagan and Christian epoch is investigated. The author has mentioned little-known pages of histories of a spiritual life of late pagan communities a game X item – the sir. XIII item, the severe custom of bringing of children in a victim to the died priests and pagan gods in particular has analysed.

Key words: human sacrifices, pagan a cult, belief, a ceremony, custom.